

БЕЛАРУСКАЯ ЛІНГВІСТЫКА, 1993, ВЫП. 41

АБАЗНАЧЭННЕ НА ПІСЬМЕ МЯККАСЦІ ЗЫЧНЫХ ПА ПРЫПАДАБНЕННЮ

Адным з самых актуальных пытанняў па ўдасканаленню нашага правапісу многія лічаць абазначэнне мяккасці *з, с, дз, ц* перад мяккімі зычнымі. Як вядома, да 1933 г. у пісьмовых тэкстах мяккасць гэтых зычных перад усімі мяккімі зычнымі, акрамя *г, к, х*, абазначалася мяккім знакам. Пісалі: *зьмена, сьнег, цвёрдды, дзьверы*, а не *змена, снег, цвёрды, дзверы*, як мы пішам зараз. Мяккі знак пісаўся таксама паміж падвойнымі літарамі *нн, зз, сс, дзdz, цц, лл*, што абазначаюць падоўжаныя зычныя, якія ўзніклі ў выніку прыпадабнення *й* да наступнага зычнага: *пытаньне, палозьзе, калосьсе, судзьдзя, сьмецьце, вяселье*.

Традыцыя такога абазначэння мяккасці склалася на пачатку ХХ ст. і канчаткова выкрышталізавалася ў апошнія гады існавання газеты

«Наша Ніва» (сярэдзіна другога дзесяцігоддзя). У 1918 г. яна атрымала сваё замацаванне ў першай «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча.

Яе з'яўленне абумоўлена шматгадовым паралельным ужываннем у беларускамоўным друку лацінскай азбукі ў яе польскім варыянце і кірыліцы. Пад уплывам польскай графікі, у якой ёсць спецыяльныя літары для абазначэння мяккіх гукаў *z, c, ц, dz, n* (польскія літары *ź, ś, ć, dź, ń*) перад мяккімі зычнымі, пачалі з'яўляцца напісанні і ў тэкстах, пісаных кірыліцай, тыпу *зьмена, сьнег, цьвёрды, дзьверы*, хоць гэта і не праводзілася паслядоўна.

Гэта прычына ўзнікнення падобнага абазначэння мяккасці зычных была адзначана яшчэ ў 1926 г. акадэмікам Беларускай Акадэміі навук В. Ластоўскім, які ў сваім выступленні на акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі гаварыў: «Гэтае мякчэнне паказаных гукаў ёсць, пэўна, вынікам уплыву польскага правапісу з яго спецыяльнымі асобнымі літарамі *ć, ś, ź*, якія ўжываюцца нават перад цьвёрдымі складамі... Дапушчэнне ўплыву польскага правапісу ў гэтым здарэнні становіцца тым больш праўдным, калі скіраваць увагу на мякчэнне *z, c, ц* якраз у тым-жа злучэнні *św, św* (*цьв, сьв*), у якім яго блізка выключна дапускае польскі правапіс» (Працы Акадэмічнае Конфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Мн., 1927. С. 260—261).

На гэтай жа канферэнцыі шырока разгарнуліся спрэчкі вакол прапановы акадэміка Беларускай Акадэміі навук Я. Лёсіка не пісаць мяккі знак у такіх выпадках. Асноўнымі довадамі на карысць неабазначэння мяккасці перад мяккімі зычнымі былі: а) закон прыпадабнення дзейнічае аўтаматычна, калі папярэдні зычны стаіць побач з наступным мяккім зычным, то ён сам сабою будзе вымаўляцца мякка; б) гэта значна скараціць тэкст; в) гэта паставіць у роўня ўмовы носьбітаў розных дыялектаў, бо згодна з правапісам Б. Тарашкевіча пасля зычных *z, c* не трэба было пісаць мяккі знак перад мяккімі *g, k, x* (*згінуць, схіліць, скінуць*), хоць на значнай тэрыторыі Беларусі такое памякчэнне з'яўляецца правілам вуснага маўлення; г) мяккасць *z, c, dz, ц* перад мяккімі зычнымі меншая, чым перад галоснымі.

Прыхільнікі захавання мяккага знака абаяпіраліся на тое, што мяккасць *z, c, dz, ц* перад мяккімі зычнымі з'яўляецца спецыфічнай рысай беларускай фанетыкі. Адзначалася, што ў адрозненне ад рускай і ўкраінскай моў мяккасць зычных у беларускай мове па прыпадабненню такая ж, як і перад галоснымі. Калі перастаць абазначаць мяккасць зычных на пісьме, то яна паступова страціцца. Ім здавалася, што напісанне мяккага знака простае, і вучні звычайна, так сцвярджалі, не робяць на яго памылак.

Але ні на самой канферэнцыі, на якой прыхільнікаў захавання такога абазначэння мяккасці зычных было значна больш, ні пасля яе згода не была дасягнута. У правапісе 1933 г. правіла абазначэння мяккасці па прыпадабненню было скасавана.

У «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Мн., 1959. С. 4) запісана, што «мяккі знак пішацца пасля зычных *z, л, н, с, ц* (з мяккага *т*), *dz* (з мяккага *д*)... для абазначэння на пісьме мяккасці зычнага перад наступным мяккім зычным тады, калі пры змене формы таго ж слова (або пры замене яго другім словам таго ж кораня) гэты мяккі зычны становіцца цьвёрдым, а папярэдні зычны захоўвае сваю мяккасць: *барацьбе, барацьбіт* (*барацьба*), *пісьменнік* (*пісьмо*), *васьмі, васьмю* (*восьмы*), *цьмяны* (*цьма*). Калі ж пры змене формы таго ж слова (або пры замене яго другім

словам таго ж кораня) мяккасць папярэдняга зычнага не захоўваецца, то мяккасць гэтага зычнага мяккім знакам на пісьме не адзначаецца: *дзве — два, шэць — шосты, звінець — звон*».

Згодна з гэтымі правіламі, мяккасць перад мяккімі зычнымі абазначаецца таксама ў дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам другой асобы множнага ліку *-це*: *будзьце, кіньце, сядзьце, станьце, намыльце*; перад зваротнай часціцай *-ся*: *кінься, звесься*; для абазначэння на пісьме мяккасці зычных у назоўніках перад канчаткам творнага склону *-мі*: *коньмі, людзьмі, грудзьмі, дзецьмі*; у складаных лічэбніках *пяцьдзесят, шэцьдзесят, пяцьсот, шэцьсот*; у часціцы *-сьці*, якая ўваходзіць у склад слова: *штосьці, чагосьці, кудысьці, дзесьці, чамусьці, якісьці*; у слове *ледзьве*.

Правіла з'яўляецца вельмі грувасткім. Яго можна было б значна скараціць і надаць яму больш агульны выгляд. Трэба ўлічыць, што ў другой яго частцы пералічаны выпадкі, калі мяккасць захоўваецца ў канцы слова: *будзьце* (*будзь*), *звесься* (*звесь*), *коньмі* (*конь*), *пяцьдзесят* (*пяць*), *штосьці* (*штось*), *ледзьве* (*ледзь*). Можна выправіць і супярэчнасць яго, якая заключаецца ў тым, што яно не ўлічвае выпадкі, калі мяккасць захоўваецца не толькі перад цьвёрдымі зычнымі, але і перад галоснымі: *песня* (*песень*), *Дзмітрый* (*Дзіма*), этымалагічна з *Дзімтрый, людзьмі* (*людзі*), *грудзьмі* (*грудзі*).

Аднак гэтым правілам даволі цяжка карыстацца на практыцы па дзвюх прычынах: а) усякае правіла, якое патрабуе змены ці падбору роднасных слоў, з'яўляецца вельмі нязручным; б) даводзіцца ажыццяўляць праверку вялікай колькасці слоў тыпу *радасць, чацвёрты, ёсць*, што пры недастатковых ведах словаўтварэння часта ставіць у тупік таго, хто піша.

Калі ў рускай мове, дзе пануючы з'яўляецца марфалагічны прынцып напісання, падобнае правіла можа быць апраўданым, то ў беларускай мове, дзе фанетычны прынцып распаўсюджваецца не толькі на правапіс галосных, але ў значнай ступені і на правапіс зычных, існуе, на нашу думку, рэальная магчымасць яго змяніць або значна ўдакладніць. Адным са спосабаў удакладнення можа быць варыянт, што існаваў да 1933 г. Ён і зараз многім здаецца больш лёгкім і зручным для таго, хто піша, калі яго вымаўленне цалкам адпавядае літаратурнаму. Існуе перакананне, што для таго, хто чытае, гэта забяспечыць фарміраванне літаратурнай нормы вымаўлення.

Большасць прыхільнікаў вяртання да правапісу 20-х гадоў лічаць, што гэта правіла ў ім вельмі простае і не патрабуе ніякіх распрацовак і ўдакладненняў. На самай справе гэта не так. Хаця б таму, што за 60 гадоў адбыліся такія змены ў нашай нацыянальнай мове, якія нельга не ўлічваць. Па-першае, з 1939 г. тэрыторыя Беларусі павялічылася амаль у два разы. А гэта азначае, што беларускую мову засвойваюць і носьбіты тых гавораў, у якіх мяккасць зычных па прыпадабненню перад мяккімі зычнымі адсутнічае (Заходняе Палессе). Па-другое, моцна ўзрасла колькасць гарадскога насельніцтва, якое доўгі час амаль не карысталася беларускай мовай і практычна страціла мяккасць па прыпадабненню. Гэта аказала пэўны ўплыў і на тыя гаворкі, якім і зараз уласціва мяккасць па прыпадабненню. Спарадычна пачалі сустракацца і выпадкі яе адсутнасці. Ды і многае ў гэта правіла не ўкладвалася і ў той час.

У выніку можна сцвярджаць, што сотні тысяч людзей, а магчыма, і мільёны не могуць зараз абаяпірацца толькі на ўласнае пачуццё роднай мовы, каб інтуітыўна правільна пісаць мяккі знак. Улічваючы ўсё гэта, зараз ніяк нельга задаволіцца тым сціслым агульным правілам, якое было ў школьнай граматыцы 20-х гадоў.

Калі арыентавацца на традыцыю 20-х гадоў і зыходзіць з аналізу адпаведнага моўнага матэрыялу, правіла правапісу мяккага знака можна было б зараз вызначыць у агульных рысах наступным чынам. Мяккі знак пішацца пасля зычных *з, с* перад мяккімі зычнымі, а таксама пасля *дз, ц* перад мяккім *в*, пасля *дз* прыставачнага, калі слова пачынаецца з мяккіх *дз, ц*: *сьнег, зьмена, радасьць, зьвесся, песня, дзьверы, цвёрды, адзьдзяліць, адзьцерці*. Але мяккі знак пасля гэтых літар не пішацца:

1) перад мяккімі *г, к, х*: *згінуць, схіліць, скінуць, коскі, рэзгіны* (заўвага: ён пішацца пасля *с* у словах, пры змене якіх мяккасць *с* захоўваецца і перад цвёрдым *к*: *авоські — авоська, Ваські — Васька*);

2) пасля *з, с* перад мяккімі губнымі не ў пачатку слова і перад мяккім *ф*: *выспе, назве, будызме, прызме, сфінкс, сфера* (ці пішацца?);

3) прыставачны *д* не пераходзіць у *дз, ц* перад мяккімі зычнымі караня (акрамя мяккіх *дз, ц*): *падбегчы, адвесці, падмесьці, адперці, пад'ём, падсекчы, адзняць*.

4) *т* не пераходзіць у *ц* і не змякчаецца ў форме давальнага і меснага склонаў назоўнікаў, якія заканчваюцца на *-тва, -тво*: *брытве, грамадстве, першыстве*, а таксама ў словах *Ядвіга, картвел, мардвін, Людвіг*.

5. Дапускаецца варыянтнае напісанне: *ягвяг* і *яцьвяг, літвін* і *ліцьвін*.

У такой фармулёўцы правіла не закранае правапіс мяккага знака пасля прыназоўнікаў на *з* (*з, без, цераз, праз, паўз*), паміж падвоенымі літарамі, якія абазначаюць падоўжаныя гукі. Справа ў тым, што толькі прыназоўнік *з*, ды магчыма *з* у прыназоўніку *без* змякчаюцца рэгулярна. Чым даўжэйшы прыназоўнік, тым радзей ён змякчаецца, бо набывае фанетычныя характарыстыкі самастойнага слова. Малаверагодным з'яўляецца, напрыклад, вымаўленне *церазь пень-калоду, паўз лес, празь белы туман*. Напісанне ў такіх выпадках мяккага знака скажала б вымаўленне. З другога боку, калі пісаць мяккі знак пасля *з* у прыназоўніках *з* і *без*, то для паслядоўнасці тады неабходна пісаць, у прыватнасці, і *адзь дзеда, адзь дзяцей*, пра што ніколі не ўпамінаецца. Відавочна, няварта ўводзіць напісанне мяккага знака паміж падвоенымі зычнымі (*насенне, зелле, палоззе, рыссю, жыццё, суддзя*), бо падоўжаныя зычныя з'яўляюцца фанетычна адзіным гукам, і толькі пры вельмі нізкай тэхніцы чытання пры наяўнасці пераносу можа выдзеліцца першая частка як самастойны цвёрды гук (*насен-не*). Пры звычайным маўленні такія выпадкі амаль неверагодныя.

Правіла, якое аналізуецца зараз, не ўлічвае яшчэ мяккасць па прыпадабненню *н*, якая ўзнікае перад мяккімі *дз* і *ц*, а таксама *з, с*: *мяньціць, каманьдзір, каньсервы*. Гэты прыватны выпадак быў не ўлічаны і ў 20-я гады. А на самай справе вымаўленне мяккага *н* перад мяккімі *дз, ц* з'яўляецца літаратурнай нормай. Хутчэй за ўсё ён не ўлічваецца ў правілах таму, што тут няма паслядоўнасці. Некаторыя з прыведзеных слоў вымаўляюцца з мяккім *н*, а для іншых правіла вымаўлення (а таму і напісання) не ўстаноўлена (*каньсервы* ці *кансервы, транзіт* ці *транзіт*). І хоць беларускі мяккі гук *н* фізічна адрозніваецца ад рускага мяккага *н* не менш чым беларускія *сь, зь, ць, дзь* ад іх рускіх адпаведнікаў, на гэта не звяртаюць увагі. За кошт гэтага правіла аб напісанні мяккага знака трэба было б яшчэ больш пашырыць.

Такія асноўныя контуры магчымага адноўленага правіла правапісу мяккага знака пасля зычных, прыпадобненых па мяккасці наступным зычным. Але яно, як бачым, не выглядае, на жаль, больш лёгкім і простым за правіла, якое зараз існуе. Увядзенне яго патрабуе і значных матэрыяльных затрат. У сціслы тэрмін давядзецца перавыдаць усю вучэбную

літаратуру, а таксама філалагічныя слоўнікі. Давядзецца перавучаць усіх карэктараў і рэдактараў, работнікаў перыядычнага друку. Хоць Я. Лёсік і перабольшваў значэнне велічыні тэксту з-за напісання мяккага знака для абазначэння мяккасці па прыпадабненню, тым не менш зараз можна дакладна сказаць, што тэкст павялічыцца на 2%. Адпаведна ўзрастае натуральна і ганарар тым, хто будзе друкавацца, што не так ужо і мала ў маштабе рэспублікі.

Любое пісьмо, у тым ліку і наша, адлюстроўвае, як вядома, далёка не ўсе падрабязнасці вымаўлення. І гэта зусім натуральна. Усе тонкасці вымаўлення адлюстраваны на пісьме немагчыма. Так, прыпадабняюцца ў нас не толькі цвёрдыя і мяккія, але таксама глухія і звонкія (*барацьба* — вымаўляецца *барадзьба, касьба* — вымаўляецца *казьба, казка* — вымаўляецца *каска*), свісцячыя і шыпячыя (*шытак* — вымаўляецца *шшытак, ежджу* — вымаўляецца *ежджу*), выбухныя і афрыкаты (*лёгчык* — вымаўляецца *лѣчык, карытца* — вымаўляецца *карыцца*). Але ні адна з гэтых рыс вымаўлення не перадаецца на пісьме (часткова перадаюцца толькі некаторыя выпадкі тыпу *-цца, -ццаць* і інш.).

Звычайна спасылаюцца на тое, што пры навучанні на аснове існуючага правапісу засвойваецца няправільнае вымаўленне. Але ж тады трэба ўдасканальваць метадыку навучання, а не правапіс. У прыватнасці, неабходна ў навучальным працэсе шырэй выкарыстоўваць, як гэта прапануюць некаторыя вучоныя, фанетычны запіс (транскрыпцыю). Пісьмовай мове нельга навучаць, пакуль не будзе засвоена ў пэўным аб'ёме вусная мова, бо пісьмо з'яўляецца толькі прыблізным умоўным адлюстраваннем вуснай мовы. Пры гэтым толькі на пачатковым этапе навучэнцы звязваюць літары, з якіх складаецца слова, з пэўнымі іх гукавымі значэннямі, вобразамі. У далейшым чытач схоплівае пісьмовы вобраз слова цалкам, параўноўваючы яго са сваім уяўленнем яго вуснай формы. Вось тут і ўзнікае аўтаматызм прыпадабнення гукаў па цвёрдасці-мяккасці, па глухасці-звонкасці і г. д.

Урэшце, важнае практычнае значэнне мае стварэнне аднолькавых умоў для навучання пісьму носьбітаў усіх дыялектаў, пра што таксама гаварыў у свой час Я. Лёсік. Пра пашырэнне ў гаворках мяккасці зычных па прыпадабненню гаварылася вышэй. Тут неабходна падкрэсліць, што правіла яе абазначэння якраз ставіць у вельмі няроўныя ўмовы вялікія групы людзей.

Паколькі немагчыма, відаць, прыдумаць простае правіла абазначэння на пісьме пры дапамозе мяккага знака прыпадобненых па мяккасці зычных, можна было б зрабіць спробу спрасціць існуючае зараз правіла. Як бы мы ні адносіліся да правапісу 1933 г., трэба прызнаць, што гэта гістарычны факт, на аснове якога сфармуляваліся пэўныя ўяўленні аб пісьменнасці, склаліся пэўныя традыцыі. Практыка іншых моў паказвае, што кансерватызм у правапісе значна лепшы, чым частыя рэформы. Таму ці не больш правільна было б рабіць такія ўдасканаленні, якія найменш разбураюць ужо існуючую традыцыю.

Здаецца, найменш была б парушана традыцыя і спрошчаны правапіс, калі правесці далейшае абмежаванне абазначэння на пісьме пры дапамозе мяккага знака мяккасці па прыпадабненню. Паколькі цяперашняе правіла патрабуе перадаваць яе толькі ў выпадках, калі мяккасць зычнага захоўваецца ў незалежнай пазіцыі (пішацца *пісьме*, бо мяккасць захоўваецца і ў форме *пісьмо, ледзьве*, бо *ледзь* і г. д.), то магчыма і ў гэтых выпадках не пісаць мяккі знак, г. зн. пісаць: *пісьменнік, Кузьме, цямяны, ледзве, звесся, вазмі* пры наяўнасці напісанняў *пісьмо, Кузьма, цяма, ледзь, звесь* і г. д.

Правіла ў такім выпадку сапраўды было б вельмі лёгкім: мяккасць зычных перад мяккімі зычнымі не абазначаецца на пісьме. Гэта адступленне ад марфалагічнага прынцыпу напісання зычных, але тэарэтычна яно цалкам апраўдана, бо перад мяккімі зычнымі цвёрдыя і мяккія гукі перастаюць выконваць сэнсаадрознівальную ролю, як не выконваюць яны яе і ў астатніх выпадках прыпадабнення па мяккасці. Напісанні без мяккага знака, якія прыведзены вышэй, могуць здавацца нязвычнымі. Але паколькі яны суадносяцца з агульнай заканамернасцю беларускай фанетыкі, то іх наяўнасць яшчэ раз падкрэслівае, што нельга чытаць палітарна. І відавочным стане адштурхоўванне ад рускай мовы.

Прапанаванае правіла ахоплівае параўнальна невялікую колькасць слоў. Яго ўвядзенне па гэтай прычыне патрабуе значна меншых матэрыяльных затрат, бо адрозненне ад цяперашніх тэкстаў будзе нязначным.

Заслугоўвае пэўнай увагі і напісанне мяккага знака пасля прыставак на з- замест апострафа: *збесці, разъезд, зьяўленне, узьяднанне*. Праўда, увядзенне гэтага правіла парушае агульны прынцып напісання апострафа і фактычна абцяжарвае пісьмо. Але яно нядрэнна ўпісваецца ў правіла ўжывання мяккага знака як раздзяляльнага (параўн. напісанні *каньяк, дасье, атэлье*, дзе мяккі знак раздзяляльны).

Аналіз абазначэння на пісьме мяккасці зычных па прыпадабненню, такім чынам, паказвае, што лагічна апраўданымі з'яўляюцца некалькі варыянтаў, якія, аднак, нераўназначныя з практычнага пункту погляду. Толькі сур'ёзная навуковая дыскусія па гэтаму пытанню можа паказаць, які з іх больш задаволіць нашу грамадскасць.